



Toplumu İslah Çabasının Bir Tezahürü Olarak Hadis Şerhi: *Mecâlisü'l Ebrâr* Örneği

Elif Haksever | ORCID: 0000-0001-5289-4809 | elifkoc64@gmail.com

Dr. Arş Gör. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Hadis Anabilim Dalı, Niğde, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03ejnre35>

Öz

Bu çalışma, 17. yüzyıl Osmanlı dünyasında hadis şerhini, toplumsal bozulmayı teşhis etmenin ve bu bozulmayı ıslah etmenin etkin bir aracı olarak kullanan Ahmed Rûmî Akhisârî'nin *Mecâlisü'l-ebâr ve mesâlikü'l-ahyâr*'ı üzerinden müellifin fikrî ve dinî kaygılarını ortaya koymaktadır. Makale, *Mecâlis*'te ele alınan başlıkları dönemin kaynaklarıyla birlikte okuyarak Akhisârî'nin hadis şerhi formunda dile getirdiği tespit ve endişelerin tarihî arka planını aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda metin, mühimme defterleri, adâletnâmeler ve eserle çağdaş risalelerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Yöntem, metne dayalı çözümlemeyi dönemsel arka planla irtibatlandıran nitel bir inceleme çerçevesi üzerine bina edilmiştir. Temel bulgu, *Mecâlis*'in salt bir hadis şerhi değil, aynı zamanda "ıslahnâme" niteliği taşıyan normatif bir metin olduğudur. Akhisârî, bidat tartışmalarını polemige indirgemek yerine kamu yararına yönlendirerek şer'î çerçevede iktisadî adaleti ve liyakati savunmakta; ticaret ahlâkı, narh, ihtikâr, ribâ, beytül mâl ve yargı pratiği gibi alanlarda somut ilkeler teklif etmektedir. Sonuç olarak eser, 17. yüzyıl Osmanlı'sında hadis şerhinin yalnız bireysel ahlâkı konu edinmekle kalmayıp kurumsal ve kamusal sahadaki aksaklıkların giderilmesine yönelik bir düzenleme zemini sunduğunu ortaya koymaktadır. Akhisârî'nin, dönemin vaaz ehli tarafından benimsenen, polemik dilinden sakınarak ve hadislerde isnad tartışmasından ziyade delâlet ve hükme yönelen şerh tarzının, vaaz ve irşad görevini ehliyet ve mesuliyet şartlarına bağlı bir kamu vazifesi olarak gördüğünü göstermektedir. Bu bağlamda *Mecâlis*, bireysel ahlâkın ötesine geçen,

kurumsal ve kamusal alanlara yayılan bütüncül bir islâh çerçevesi teklif etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Osmanlı İmparatorluğu, Toplumsal Islah, Kadızâdeliler-Sivâsîler, *Mecâlisü'l-ibrâr*.

Atıf Bilgisi

Haksever, Elif. “Toplumu Islah Çabasının Bir Tezahürü Olarak Hadis Şerhi: *Mecâlisü'l Ebrâr Örneği*”. *Nisar* 7 (Kasım 2025), 99-127.

Geliş Tarihi	09.11.2025
Kabul Tarihi	28.11.2025
Yayın Tarihi	30.11.2025
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - intihal.net
Etik Bildirim	nisardergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Manifestation of the Effort to Reform Society: The Example of *Mecâlis al-Abrâr*

Elif Haksever | ORCID: 0000-0001-5289-4809 | elifkoc64@gmail.com

Dr. Research Assistant, Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Theology,

Department of Hadith, Niğde, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03ejnre35>

Abstract

This study analyzes the intellectual and religious concerns of Ahmed Rûmî Akhisârî through his *Mecâlisü'l-ebrâr ve mesâlikü'l-ahyâr*, in which he employs hadith commentary as an instrument for diagnosing social decay and promoting its rectification in the seventeenth-century Ottoman world. The article aims to clarify the historical background of the observations and concerns Akhisârî expresses in the form of hadith commentary by reading the subjects addressed in *Mecâlis* together with contemporary sources. In this context, the text is examined in comparison with mühimme registers, adaletnâmes, and treatises written in the same period. The method rests on a qualitative framework that combines text-based analysis with the broader historical setting. The main finding is that *Mecâlis* is not merely a hadith commentary but a normative work bearing the character of an “islâhnâme.” Akhisârî directs debates on bid'a toward public benefit rather than polemic, advocating economic justice and merit within a shar'î framework and offering concrete principles concerning commercial ethics, price regulation, hoarding, usury, the public treasury, and judicial practice. The work thus shows that hadith commentary in the seventeenth-century Ottoman context was not limited to individual morality but also served as a basis for addressing institutional and public problems. It further demonstrates that Akhisârî's avoidance of polemical language and his emphasis on meaning and legal implication over isnâd reflect his view of preaching and guidance as public responsibilities requiring competence and accountability. In this respect, *Mecâlis* presents a comprehensive reform framework extending from individual morality to institutional and public spheres.

Keywords

Hadith, Ottoman Empire, Social Reform, Kadızâdeli-Sivâsî Controversy, *Mecâlis al-abrâr*.

Citation

Haksever, Elif. “Toplumu İslah Çabasının Bir Tezahürü Olarak Hadis Şerhi: *Mecâlisü'l Ebrâr Örneği*”. *Nisar* 7 (Kasım 2025), 99-127.

Date of Acceptance	28.11.2025
Date of Publication	30.11.2025
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - intihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	nisardergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Bu makalede, 17. yüzyılda öne çıkan Kadızâdeliler-Sivâsîler çatışmasını doğrudan tasvir etmek yerine, üç aşamalı sürecin ilk evresine odaklanılmıştır. Bu bağlamda, Ahmed Rûmî Akhisârî tarafından kaleme alınan ve hadis şerhi niteliği taşıyan *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-ahyâr*¹ adlı eser üzerinden müellifin taşıdığı kaygılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserdeki bu kaygıların izleri, dönemin tarihsel ve toplumsal bağlamı dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Kitap ve müellif üzerine yapılmış mevcut çalışmalarda, eserin genellikle bidat karşıtlığı üzerinden Kadızâdeliler hareketi yahut genel anlamda püriten eğilimlerle ilişkilendirildiği görülmektedir.² Nitekim müellif Ahmed Rûmî Akhisârî, bazı çağdaş araştırmacılar tarafından doğrudan püritenlikle irtibatlandırılmıştır. Bu makaleyi önceki çalışmalardan ayıran temel husus, eserin kaleme alındığı dönemin tarihî ve toplumsal şartlarını dikkate alarak, o dönemde yaşanan hadiseler karşısında müellifin ortaya koyduğu tavır ve çözüm arayışları çerçevesinde değerlendirilmesidir. Böylece müellifin taşıdığı fikrî ve dinî kaygıların daha sahih biçimde tespiti amaçlanmaktadır.

Akhisârî'nin söz konusu eseri ve benzer mahiyetteki müstakil risaleleri üzerine yurt dışında bazı çalışmalar yapılmış olmakla birlikte, ülkemizde Kadızâdeliler-Sivâsîler eksenli araştırmalarda, birkaç atif ve sempozyum bildirisi dışında eserin yeterince dikkate alınmadığı görülmektedir.³ Hâlbuki *Mecâlisü'l-ibrâr*, tartışmaların doğrudan tarafı olmayan bir müellif tarafından kaleme alınmış olması ve dönemin sosyal ve dinî meselelerine ışık tutması bakımından önemli bir kaynak niteliğindedir. 1782 yılında Süleyman b. Hayreddin tarafından Osmanlı Türkçesine aktarılan eserin,⁴ Türkiye kütüphanelerinde yaklaşık altmış nüshasının bulunması,⁵ ayrıca Hint Alt Kıtası ve Kazan bölgesinde de istinsah edilmiş örneklerine rastlanması, bu eserin yaygınlığını ortaya koymaktadır. Nitekim 2014 yılında

¹ Ahmed b. Abdulkâdir el-Hanefî Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-ahbâr ve mehâ'iku'l-bida' ve makâmi'u'l-eşrâr*, 2575.

² Nitekim Akhisârî'nin tütün içmenin hükmü hususunda kaleme aldığı risaleyi neşreden Yahya Michot, onu "Anadolu'nun unutulmuş püriteni" olarak nitelemektedir. Ahmed b. Abdulkâdir el-Hanefî Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 15.

³ Mustapha Sheikh, *Ottoman Puritanism and its Discontents Ahmad al-Rumi al-Aqhisari and the Qadizadellis* (Oxford: Oxford University Press, 2016); Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?*; Ali Çelik, *Ahmed er-Rumi el-Akhisari ve Bidat Risalesi* (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2000).

⁴ Ahmed b. Abdulkâdir el-Hanefî Akhisârî, *Terceme-i Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-ahyâr*, 534143.

⁵ Süleymaniye, Beyazid Devlet, Hacı Selim Ağa, Kayseri, Tekeli, Adana, Erzincan, Burdur, Gümüşhacıköy ve Kastamonu kütüphanelerinde *Mecâlisü'l-ibrâr* isimli toplam nüsha sayısı elli yedi olup bunlardan birçoğunun istinsah tarihi bilinmektedir. İstinsah tarihi bilinen nüshalar içinde en eski olanı h.1044 tarihli Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi koleksiyonunda kayıtlıdır. Mevcut istinsah tarihlerine bakıldığında eserin yazıldığı tarihe yakın olduğu dikkat çekmektedir. Buradan hareketle kitabın erken dönemde meşhur olduğu söylenebilir. Nitekim eserin 1782 tarihli tercümesi de yüz yıl sonra dahi kitabın etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

eserin ilk elli meclisi üzerine hazırlanan bir doktora tezinde tahkik çalışması yapılmış olması⁶ da bu önemin ilmî düzeyde bir göstergesidir.

Akhisârî'nin, Kadızâde Mehmed Efendi kadar şöhret kazanamamış olmasını yalnızca ondan daha önce vefat etmiş olmasıyla izah etmek yeterli görünmemektedir. Akhisârî'nin, Kadızâde'ye kıyasla daha sınırlı bir etki alanına sahip olmasında, Kadızâde'nin İstanbul'da, Asitâne'nin önde gelen vaizlerinden biri olarak temayüz etmesine karşılık, Akhisârî'nin Anadolu'da, bir kasabada ikamet ediyor olması belirleyici bir etken olabilir. Ayrıca, Kadızâde'nin söyleminin saray çevresinde de destek görmüş olması, onun tesir sahasını genişletmiştir. Buna mukabil, Akhisârî'nin, Birgivî gibi daha çok ilmî zeminlerde fikir beyan eden ve itirazlarını ortaya koyan bir âlim olarak, Kadızâdeliler hareketinin benimsediği retorik ve tahrik edici üsluptan uzak durması da onun bu denli yaygın bir tesir uyandırmamasının bir diğer sebebi olarak değerlendirilebilir.⁷ Birgivî gibi ilmî bir zeminde fikirlerini ve tenkitlerini ortaya koyan Akhisârî'nin, Kadızâde ve takipçilerinin benimsediği ikna edici söylem ve güçlü retorikten uzak durması da onun Kadızâdeliler kadar şöhret kazanmamasının diğer bir nedeni olarak düşünülebilir. Önceki çalışmalarda *Mecâlis*'in daha çok bidat ve ibadetlere dair kısımları araştırma konusu yapılmıştır. Bu makalede ise, dönemin sosyal ve siyasî meselelerine vukufiyet sahibi bir âlim olarak Akhisârî'nin, söz konusu problemleri bir hadis şerhi çerçevesinde nasıl ele aldığı ve bu meseleleri hangi açılardan hadislerle ilişkilendirdiği üzerinde durulacaktır.

1. Ahmed er-Rûmî Akhisârî ve Dönemi

Akhisârî'ye dair mevcut bilgiler oldukça sınırlıdır. Hayatına ilişkin malumat, yalnızca birkaç klasik biyografik eserde yer alan kayıtlar üzerinden kısmen aydınlatılabilmektedir; müellifin ilmî serüveni ve şahsî hayatının birçok yönü meçhul kalmıştır. *Keşfü'z-Zünûn*'da *Mecâlisü'l-ibrâr ve mesâlikü'l-ahyâr* başlığının altında verilen bilgide, Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî'nin 1571 yılında gerçekleşen Kıbrıs Fethi sonrasında Anadolu'ya getirilenler arasında bulunduğu ve İslâm'a intisab ettikten sonra ilimle meşgul olmaya başladığı belirtilmektedir. Akhisârî İstanbul'a gelmiş ve burada dönemin şeyhülislâmı Esad Efendi tarafından Eyüp'te dersiâmlık görevine tayin edilmiştir. Daha sonra memleketi Manisa iline bağlı Akhisar'a dönen müellifin, hicrî 1020 (miladî 1611) yılında vefat ettiği kaydedilmektedir.⁸ Uzunçarşılı'nın verdiği bilgiler onun Kıbrıs'tan getirilerek Anadolu'ya yerleştirilenlerden olması ihtimalini güçlendirmektedir.⁹ *Mu'cemü'l-müellifîn* müellifi,

⁶ Bünyamin Erul, "Kazan-Tataristan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/4 (2006), 107-125. Kitabın Hindistan'daki yaygınlığı için bkz. Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır?*, 15-17.

⁷ Gülsüm Korkmazer, "Kadızâdeliler-Sivâsiler Çatışmasının Hadis Şerhlerindeki Tezahürleri (Bidâatü'l-Vâizîn ve Mecâlisü'l-Ebrâr)" (Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVII. Yüzyıl, İstanbul, 2017).

⁸ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşf-el-zunun* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 1590.

⁹ Çelik, *Ahmed er-Rumi el-Akhisari ve Bidat Risalesi*, 11; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in*

Ahmed Rûmî el-Akhisârî'nin Halvetiyye şeyhlerinden biri olduğunu belirtmekte ve eserleri arasında *Ebû's-Su'ûd Tefsiri*'ne yazdığı haşiyeyi, *Dekâiku'l-hakâik fi't-tasavvuf*, *Şerhu'd-Dürrü'l-yetîm*, *Risâletü'd-duhâniyye* ve *Mecâlisü'l-ibrâr* adlı eserlerini zikretmektedir. Doğum tarihi verilmeyen Akhisârî'nin vefat tarihi 1043/1633 olarak kaydedilmiştir.¹⁰ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, Ahmed Rûmî el-Akhisârî'nin Halvetî şeyhlerinden biri olduğunu kaydetmiş ve onu *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde, şeyhler ve mutasavvıflar bölümünde zikretmiştir. Akhisârî'nin 1041/1631'de vefat ettiğini kaydeden Bursalı, eserlerini sıralayarak hepsinin matbu olduğu bilgisini vermiştir.¹¹ Ali Çelik'in verdiği bilgiye göre Akhisârî'ye ait *Risâleler* mecmuasının sonunda Müderris Veli Efendi'nin yazdığı bir manzumede Akhisârî'nin vefatına tarih düşülmüştür. Bu manzumeye göre Akhisârî, 7 Haziran 1632 tarihinde vefat etmiştir. Buna göre, Kıbrıs'ın fethinden (1571) önce doğmuş olduğu kabul edilirse, müellifin vefat ettiği en az 61 yaşında olduğu tahmin edilebilir.¹²

Akhisârî, devletin hem ekonomik hem de sosyal bunalımlardan geçtiği bir dönemde yaşamıştır.¹³ Bu durumun zihin dünyasına ve eserlerine etkisi olmuştur. Kadızâdeliler-Sivâsîler çatışmasının meydana geldiği bir ortamda yaşayan Akhisârî'nin eserinde yer verdiği konulardan, onun görüş olarak Kadızâdeliler'e yakın olduğunu söylemek mümkünse de gerek üslubu gerek ıslah kaygısı dikkate alındığında, tam bir mensubiyet iddiasının zayıf kaldığı görülmektedir.

2. Müellifin Kitabı İnşa Ettiği Hafıza

Mecâlis'in dikkat çeken yönlerinden biri, ihtiva ettiği konuların çeşitliliği sebebiyle kaynaklarının da çok ve çeşitli olmasıdır. Akhisârî, eserini hadis şerhi tarzında oluşturmuş ve hadislerden sıkça faydalanmışsa da ele aldığı meseleye göre gerek fıkıh gerek ahlak kitaplarından istişhad ve istifade etmiştir. Kitabın bazı sahih ve hasen hadislerin şerhi olduğu ve tefsir, hadis, fıkıh, kelim, tasavvuf alanlarından faydalandığı giriş kısmında belirtilmiştir.¹⁴

Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973), 3/13, 14.

¹⁰ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemül-müellifin terâcimu musanniifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, ts.), 1/83.

¹¹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri: 1299-1915* (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/33. Bursalı'nın zikrettiği eserlerden *Duhâniyye* isminde olan eser Yahya Michot tarafından "Tütün İçmek Haram mıdır?" başlığıyla tercüme edilerek ve giriş bölümüyle zenginleştirilerek basılmıştır.

¹² Çelik, *Ahmed er-Rumi el-Akhisari ve Bidat Risalesi*, 13.

¹³ Kadızâdeliler'in devletin ekonomik ve sosyal karışıklıklarla çalkalandığı bir dönemde dine tasfiye amacıyla ortaya çıktıkları görüşü ve detaylı bilgi için bkz: Ahmet Yaşar Ocak, "XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: "Kadızâdeliler Hareketi"", *Türk Kültürü Araştırmaları* 19 (1983 1979); Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001); Madeline Zilfi, "Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhyâ Hareketleri", *Türkiye Günlüğü* 58 (Aralık 1999), 65-79.

¹⁴ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 1b.

Müellif, eserinde her meclisin başında bir hadis zikretmiş ve bu hadisleri Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbîhü's-sünne* adlı eserinden seçmiştir. Ayrıca, farklı hadis kaynaklarından faydalanarak eserine zengin bir içerik kazandırmıştır. Şaban ayında oruç ve Regaib gecesi namazı gibi konularda Beyhakî, Mâverdî, İbn Huzeyme, İbn Hacer ve Suyûtî gibi âlimlerin eserlerinden nakiller yapmıştır. Bu durum, müellifin hadis alanında geniş bir literatüre dayandığını ve farklı kaynaklardan beslenerek eserini şekillendirdiğini göstermektedir.

Fıkıh alanında, *Mecâlis* adlı eserin tertibi ve işlenen konular, Turtûşî'nin *el-Havâdis ve'l-bida'* adlı kitabının etkisini yansıtmaktadır. Müellif, bidat meselelerinde Turtûşî'ye doğrudan atıfta bulunmuş, Hanefî fıkının temel kaynaklarından olan *Hidâye*, *Şerhu'l-Mecma'*, *Mülteka* ve *Kâdîhan* gibi eserlere başvurmuştur. Hanefî fetva kitaplarından *Bezzâziye*'yi sık kullanırken, *Mülteka*'ya nadiren atıfta bulunmuştur. Hanefî imamları arasındaki görüş farklılıklarını aktarması ve bazı durumlarda zayıf görüşleri tercih etmesi de dikkat çekici bir husustur.

Kelam, tasavvuf ve ahlak konularında Gazâlî'nin *İhyâ*'sından sıkça yararlanan müellif, tasavvufî meselelerde Ebû Süleyman ed-Dârânî, Cüneyd el-Bağdâdî ve Ebû Hafs gibi önde gelen mutasavvıfların görüşlerini nakletmiştir. Havâtırla gelen bilginin kitap ve sünnete uygun olması gerektiğini vurgulamış, aksi takdirde tevil edilmesi veya terk edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ahlak konusunda *Tenbîhü'l-ğâfilîn* ve *Bostânü'l-ârifîn* gibi klasik eserlerden istifade etmiş, siyaset ve ganimet meselelerinde ise geniş bir kaynak yelpazesine dayanmıştır. Müellifin, özellikle Birgivî'den ismen bahsetmeden de büyük ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır.

İbrahim en-Nehâî gibi selef ulemasından, İbn Ömer, İbn Abbas gibi sahabîlerden görüşler, Ebû Hanîfe, İmam Şafii, Cafer es-Sâdık'tan menkıbeler nakletmesi, müellifin sözünü delillendirmede selevi de kullandığını göstermektedir. Akhisârî'nin husun ve kubhun akılla değil şeriatle bilineceğini söyleyerek Eş'arî ulemanın görüşünü benimsemesi Hanefi olmasına rağmen bazı konularda Mâtürîdî çizgiden ayrıldığını göstermektedir.¹⁵

3. Müellifin Kaygısının Esere Yansıması

Mecâlisü'l ebrâr'ın ihtiva ettiği konulara ve başlıklara bakıldığında ilk anda bir düzenden uzak görünmekle birlikte belirli bir konu dağılımının olduğu görülmektedir. Akhisârî, *Mecâlis*'te yüz başlıkta ele aldığı meseleleri, inanç ve ibadet konularından başlayarak ele almış ve muamelata tealluk eden hususlarla devam etmiştir. Bu haliyle *Mecâlis*'in bir fıkıh kitabı tasnifine uygun olarak tertip edildiği söylenebilir.¹⁶ Eserde inanç ve ibadet alanlarında ortaya çıkan bidatlere ve bunların ıslahına dair başlıklar, çeşitli çalışmalara konu olmuş ve genellikle dönemin bidat tartışmaları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu nedenle, bu çalışmada söz konusu kısımlar yerine, Akhisârî'nin hadis şerhi formunda

¹⁵ Akhisârî, *Mecâlisü'l ebrâr*, 46a.

¹⁶ Yahya Michot, *Mecâlis*'in yüz konu başlığını tek tek sıralamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Akhisârî, *Tütûn İçmek Haram mıdır?*, 20-23.

kaleme aldığı eserini dönemin toplumsal meselelerini ıslah etmeye yönelik bir araç olarak nasıl kullandığına odaklanmak tercih edilmiştir. Bu bağlamda, müellifin toplumun farklı kesimlerinde ve kurumlarında yaşanan problemlere ne ölçüde vâkıf olduğunu ortaya koymak amacıyla eser; toplumun, resmî kurumların ve ilmiye sınıfının ıslahına dair meseleler olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir.

3.1. Toplumun İslahına Yönelik Meseleler

Akhisârî, *Mecâlis*'te toplumun çeşitli yönlerine dair tespit ve tenkitlerde bulunarak, okuyucusunu hem bireysel hem de toplumsal ölçekte bir ıslaha yönlendirmeyi hedeflemektedir. Müellif, eserde özellikle ilim, ahlâk ve sosyal yapıya dair meseleleri gündeme taşımakta; bu meseleleri zaman zaman doğrudan ifadelerle, zaman zaman da temsîlî anlatım, kıssa ve vecizelerle işlemektedir.

Mecâlis'in ilk bölümlerinde Akhisârî, sahih Ehl-i Sünnet itikadının gerekliliğini vurgulamakta; riyazeti itikadî temelden yoksun bir şekilde yücelten anlayışları eleştirerek, bu tür sapmalara karşı bireyleri uyarma amacı gütmektedir.¹⁷ Akhisârî'ye göre Allah'ı bilmenin iki yolu olan nazar-istidlal ve riyazet-mücahede, ehillerine göre sınıflandırılırken, sadece şeriata uygun olanlar iman ehli kabul edilmekte ve hakiki keramet istikamette ölçülmektedir.¹⁸ Müellif, imanın yalnızca Allah'a değil, peygambere ve onun getirdiklerine de inanmayı içerdiğini vurgulamakta; dinin zaruriyyâtı konularında araştırma yapmaksızın sadece inandım demekle yetinmenin yetersiz olduğunu ifade etmektedir.¹⁹ Taklidî imanı eleştiren Akhisârî, bu tür inancın sahih kabul edilemeyeceğini, hatta irşad iddiasında bulunan bazı kimselerin halkı sapkınlığa sürüklediğini belirtmektedir.²⁰ Akhisârî, eserinde Allah, peygamber, Kur'ân ve sünnet birlikteliği ile nübüvvet ve şeriat ekseninde yaşanan itikadî sapmalara dikkat çekerek bu alanlarda bir ıslah çabası ortaya koymaktadır. Kelâmî bir arka plana sahip olmakla birlikte irfanî yaklaşımlara da açık olan müellif, yalnızca teşhisle yetinmeyip araştırma ve tefekkürü teşvik ederek mutedil bir çizgi takip etmiştir.

Akhisârî, *Mecâlis*'te ibadet alanında yaygınlaşan bidatleri yaklaşık otuz başlık altında ele alarak, özellikle nafilâ namazlar, kabir ziyareti ve teganni gibi uygulamalardaki yanlışlara dikkat çekmektedir. *Mecâlis*'te ve *Mizanü'l-hak*'ta ortak olarak yer alan konular bidat, berat ve regaib namazları,²¹ teganni,²² musâfaha²³ ve kabir ziyaretidir.²⁴ Akhisârî, bu meselelerde bidat karşıtı bir yol izlediği için Kadızâdeliler'e yakın bulunmuştur.²⁵ Ancak bu hususta

¹⁷ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 3b-5b.

¹⁸ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 5b-9a.

¹⁹ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 13, 14, 15.

²⁰ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 15b-17b.

²¹ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 61-62a.

²² Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 96-98a.

²³ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 115, 116.

²⁴ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 41-44a.

²⁵ Korkmaz, "Kadızâdeliler-Sivâsiler Çatışmasının Hadis Şerhlerindeki Tezahürleri (Bidâatü'l-vâizîn ve Mecâlisü'l-ibrâr)", 371; Khaled El-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly*

dikkat çeken nokta Akhisârî'nin peygamberin ebeveyninin, İbnü'l Arabî'nin ve firavunun imanı, Yezîd'e lanet okumak ve Hızır gibi toplumu doğrudan ilgilendirmeyen konulara yer vermemesidir. Onun bu tavrı polemik üretmekten ziyade toplumun ıslahı amacını taşıdığını göstermektedir. Bidat meselesinin 16.yy sonları ve özellikle 17.yy'da Kadızâdeliler-Sivâsîler çatışması üzerinden gündemde olan bir mesele olduğu bilinmektedir.²⁶ Kâtip Çelebi söylemden fiiliyata dökülen bidat karşıtlığının önünü almak ve uzlaşma sağlamak için 1656 yılında yazdığı *Mîzânü'l hak*'ta bidat konusuna yer vermiştir.²⁷ Kâtip Çelebi'nin açıklamalarının Akhisârî'ninkine göre oldukça kısıtlı ve yüzeysel olduğu dikkat çekmekle birlikte iki müellifin telif amaçlarındaki farklılık dikkate alındığında bu durum normalleşmektedir. Kâtip Çelebi bidatlerden sakınmanın vaizler tarafından halka anlatılması gerektiği noktasında Akhisârî'yle örtüşmektedir. Buna ek olarak Kâtip Çelebi'nin, emr-i bi'l ma'ruf gerekçesiyle insanları bu yaygınlaşmış uygulamalardan vaz geçirmenin pek mümkün olmadığını, hele zorbalıkla halletmeye çalışmanın daha kötü sonuçlar doğuracağını söyleyerek Kadızâdeliler'in ikinci aşaması olarak nitelenen fiiliyat-zorbalık kısmını eleştirdiği söylenebilir. Kaşıkla yemek ve şalvar giymek gibi adet olarak yapılagelenlere dahi karşı çıkarak aşırı tavırlar sergileyen Kadızâdeliler'e²⁸ karşı Akhisârî ibadete tealluk etmeyen adet şeklindeki bidatları zararsız görmektedir. Akhisârî'yi Kadızâdeliler'den ayıran bir diğer husus ise üslubunun ve yönteminin farklılığıdır. Meseleleri ilmî düzlemde ele alan Akhisârî, polemik üslubunu benimseyen Kadızâdeliler'in aksine bir şahsı veya kurumu eleştirmemektedir.

Mecâlis'in yaklaşık üçte birlik kısmını ahlâkî ıslaha yönelik meseleler oluşturmaktadır. Akhisârî, bu meselelerin bazılarını, malâyânîyi terk, tevbe, sabır, takva, ölümü hatırlamak, kendini muhasebe etmek vb. müstakil başlıklar altında, bazılarını ise diğer konularla mündemiç bir şekilde ele almıştır. 16. yy'ın ikinci yarısında yaşamış Gelibolulu Mustafa Âlî, *Mevâidü'n nefâis*'te o günün toplumuna dair önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler arasında kahvehanelerden meyhanelere yazar ve şairlerden hizmetçilere farklı çevrelerden insan tabloları sunulmakta ve eleştirilmektedir.²⁹ Yaşanan ekonomik ve toplumsal kargaşa ahlak alanında da fesadı getirmiştir.³⁰ Halkın içinde bulunduğu bu durumun farkında olan Akhisârî'nin *Mecâlis*'le diğer alanlarda olduğu gibi ahlâkî alanda da ıslahı hedeflediği sonucu

Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb (New York: Cambridge University Press, 2015), 191; Akhisârî, *Tütûn İçmek Haram mıdır?*, 15-48.

²⁶ Mustafa Nâimâ, *Tarih-i Naima: (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsâti ahbârî'l-hafıkayn)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 1290-1301, 1704-1713.

²⁷ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Mîzânü'l-hakk fi ihtiyârî'l-ehakk* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 89,90.

²⁸ Nâimâ, *Tarih*, 1710-1712.

²⁹ Mustafa Ali Efendi Gelibolulu, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları* (İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1978), 1/ 59-65, 180-186.

³⁰ Ahlâkî bozulma için bkz: Mustafa Akdağ, *Celali isyanları: 1550-1603* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1963), 75-77; Mustafa Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı* (Manisa: C.H.P Manisa Halkevi, 1942), vesika 70.

çıkılmaktadır. Bozukluğun belki de en can alıcı örneklerinden biri livâtâdır. Akhisârî, bu meseleye değinerek durumun vahametini ortaya koymuştur. Livâtânın Lut kavminin fiili olduğunu ve Allah'ın bu fiili yaparı helak ettiğini söyleyerek önceki şeriatlerde uygulanan hükmün neshine dair herhangi bir haber yoksa o hükmün İslam şeriatında da uygulanacağına dair bilgi vermektedir. Livâtâ yapanın hükmünden ve alimlerin görüşlerinden bahsettikten sonra Müellif bu gayrı ahlakî fiilin yaygınlaştığını belirterek sakınmak gerektiğini vurgulamaktadır.³¹ *Mecâlis*'le aynı/yakın dönemde kaleme alınan eserlerde de bu fiile rastlanması³² hatta dönemin sadrazamının küçükken başından geçmiş olması,³³ Akhisârî'nin içinde yaşadığı toplumun sıkıntılarını yansıttığını bir kez daha göstermekte ve eserinin değerini artırmaktadır.

3.2. Kurumların İslahına Yönelik Meseleler

16. yüzyılın sonları ve özellikle 17. yüzyılda devleti teşkil eden ana kurumların çeşitli derecelerde bozulmaya maruz kaldığı, döneme ait eserlerde sıklıkla ele alınan bir husustur.³⁴ Akhisârî de *Mecâlisü'l-ibrâr*'da, kimi zaman doğrudan başlıklarda, kimi zaman ise satır aralarında bu kurumsal bozulmaya işaret etmektedir.

3.2.1. Sosyo-ekonomik Alanda İslah

17.yy vakanüvisti Nâimâ, döneme dair bilgi verirken tüccar sınıfının, devlet nezdinde haiz olduğu yeri belirtmiş ve tacirlerin fesadının devletin fesadını getireceğini söylemiştir. Akhisârî'nin *Mecâlis*'te üzerinde durduğu iktisadî meselelerin önemine işaret etmesi bakımından Nâimâ'nın sözleri önemlidir. Nâimâ, toplumda tüccarın görevini safra sıvısına benzeterek, onun dengede olması hâlinde ticaretin düzenli işleyeceğini, bolluk ve refahın sağlanacağını ifade etmektedir. Ancak tüccar sınıfı bozulup haksız kazanç, istifçilik ve ölçüsüz servet biriktirme gibi yollara saparsa, bu durum halkı fakirlik ve açlığa sürükler, memleketin düzenini ve güzelliğini de altüst eder.³⁵

Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*'ın altmış sekizinci ile yetmiş dördüncü meclisleri arasında ticarete dair meseleleri; “Helâl kazanç talep etmenin gerekliliği”, “İhtikârın haram oluşu ve meseleyle ilgili hükümler”, “Kıyamet günü facir ya da sâdık olarak haşredilecek tâcir”, “Tâcirin tüm fiil ve sözlerinde doğruluk üzere olması”, “Ribânın hakikati” ve “Selem akdi” başlıkları altında ele almaktadır. Mal kazanmanın kişiyi ibadetten alıkoyduğu gerekçesiyle gereksiz olduğunu iddia eden anlayışlara karşı çıkan müellif, kişinin dinî vecibelerini yerine

³¹ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 174b-176b.

³² Gelibolulu, *Ziyafet Sofraları*, 59-61, 203-205.

³³ Nâimâ, *Tarih*, 1306.

³⁴ Bozulmanın detayları ve boyutları için bkz: Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâb-i müstetâb; Kitabu mesâlihi'l-müslimîn ve menâfiü'l-mü'minîn; Hırzû'l-mülûk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988); Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985); Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar/Düsturu'l-amel li-islahi'l-halel* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982).

³⁵ Nâimâ, *Tarih*, 1/29, 30.

getirebilmesi için kazanca ihtiyaç duyduğunu vurgulamaktadır. Ona göre kazanç ya zaruri ihtiyaçları karşılamak ya da servet biriktirmek üzere elde edilir; ilk tür meşru ve gerekli, ikinci tür ise hayır ve hasenata sarf edilmediği takdirde fiske ve zulüm kapsamında değerlendirilir.³⁶

3.2.1.1. Ticaret Ahlakı

Akhisârî, müminin kendisi için istediğini din kardeşi için de istemesi gerektiğini vurgulamakta; hile ve dolandırıcılıkla elde edilen kazancın yangın ve hırsızlık gibi yollarla yok olup fayda vermeyeceğini belirtmektedir. Tâcirin sağlam mal satması ve kusurlu mal varsa bunu açıkça beyan etmesi gerektiğini ifade eden müellif, ancak insanların azla yetinmeyip kusurlu malları dahi gizleyerek sattıklarından yakınmaktadır.³⁷ Akhisârî, gasb, sahtecilik ve dolandırıcılığın yaygınlaştığını; akitlerin hükümlerini bilmeyen câhil tâcirlerin şer'î olmayan muameleleri sebebiyle günahlardan sakınmanın neredeyse imkânsız hâle geldiğini belirtmektedir. Bu şartlarda, eşyada asıl olan mübahlık kaidesine dayanarak, muhatabın malı hangi yolla elde ettiğini araştırmaksızın alışveriş yapılabileceğini savunur. Aynı kaideyi sultanın hediyeleri için de geçerli sayan Akhisârî, sefelin uygulamasına dayanarak bu tür hediyelerin kabul edilebileceğini ileri sürmektedir.³⁸ Müellifin bu sözleri toplumun içinde bulunduğu bozukluğun boyutlarını gösterme açısından son derece önemlidir.

Birkaç farklı başlık altında tacirin adaletinin ve sıdkının lüzumu üzerinde duran ve adalet için şartlar sıralayan müellifin bu çabasının bir arka plana dayandığını döneme ait vesikalar sayesinde söyleyebiliriz. 1007/1598 yılında yazılan vesikada sabunhanelerde üretilen sabunların önceki gibi işlenmesi, hile ve dolandırıcılık yapılmadan ve içine murdar yağ karıştırılmadan üretilmesi gerektiği emredilmiş ve durumu denetleyip düzeltmek için bir müfettiş tayin edilmiştir.³⁹ 1011/1602 tarihli diğer bir vesikada ise benzer şekilde sabun üreticilerinin hile yapıp önceden imal edilene muhalif şekilde sabun işledikleri, bir sabunun bir gömleği temizlemeye dahi yetmediği bilgisi yer almakta ve vukufiyet sahibi tecrübeli kimselerden bir heyet oluşturularak imalathanelerin denetlenmesi emredilmektedir.⁴⁰ Manisa kadısına gönderilen diğer bir vesikada ise debbağlar kendilerinin işlediği boyalı meşini, aslında sade meşin işlemekle görevli diğer grup debbağların daha yüksek fiyat vererek kasaplardan aldıklarını, kendilerinin ve halkın zor durumda kaldıklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine üslûb-u kadîm üzere devam edilmesi ve kimsenin diğerinin işine müdahale etmemesi emredilmiştir.⁴¹

³⁶ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 153a, 153b.

³⁷ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 155a.

³⁸ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 152a, 152b.

³⁹ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 127.

⁴⁰ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 128..

⁴¹ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 131, 132.

Müellifin üzerinde durduğu diğer bir husus müşterinin ve satıcının o zamanda teamül edilen fiyatı birbirinden gizlememesi ve karşısındaki bilgisizliğini suiistimal etmekten kaçınması gerektiğidir. Hem alırken hem de satarken fahiş fiyattan kaçınılması gerektiği Akhisârî'nin üzerinde durduğu bir diğer husustur. Alıcı şiddetli ihtiyacından ötürü yüksek fiyata almaya razı bile olsa satıcının bu durumdan yararlanması doğru değildir.⁴²

3.2.1.2. Narh ve İhtikar

Akhisârî, altmış dokuzuncu mecliste ihtikar meselesini ele almakta ve muhtekirin fiyatı yükseltmek için elindeki malı biriktirerek insanların zorda kalmalarına sebep olması sebebiyle lanetlendiğini ilgili hadisi nakletmek suretiyle söylemektedir.⁴³ Normal şartlar altında kadının fiyatlara müdahale etmemesi, ancak satıcıların fiyatları yükseltmeleri sebebiyle halk zor durumda kalıyorsa kadının basiret ve hibret ehli kimselere danışarak bir fiyat belirlemesi(narh) gerektiğine de bu başlıkta yer verilmektedir. Diğer bir nokta da kadının muhtekiri cezalandırmada acele etmemesi ve öncelikle ihtikardan alıkoyması, elindekini satmayı emretmesi zecr ile yetinmesidir. Eğer muhtekir bunları yapmazsa kadı öncelikle vaaz ve nasihat ardından tehdid ve hapis yöntemine başvurmalı ve ta'zir cezası vermelidir.⁴⁴

Sultan III. Murad'ın ihtisab kanunnamesi dönemin ticari hayatını anlamamızı sağlayacak önemli bir vesikadır. Kanunnamede halkın içinde bulunduğu vaziyet şu şekilde ortaya konmaktadır:

“Şimdiki halde bu hükm-ü cihan mütâ İstanbul muhtesibine verdimki mahrusa i İstanbul'da ehl-i hireft almakta ve satmakta ifrat ve tecavüz idenler halk müşteki ve mutazarrır olur Deyu arz olunmağın buyurdumki ol yerin halkı cemedüp kadı huzuruna götürüb her nesnenin aslı ve hakikatı birle iletüb nice alub satacakları ediliverüb alan ve satan incinmiyecek tarh birle yasak ederler. Her kim kadı marifetile verilen maldan eksik satarsa tutub kadıya iletüb muhkem yasak edeler. Şöyle gerektir ki hiç ahad kadı ve muhtesib olan kemesne marifetsüz kolayına narh vermiye. Ne veçhile narh vaki olursa kadı ve muhtesib (marifetsüz) verilmeye Narh verildikten sonra eksük satanın tutub hakkından geleler... Alâların ve evsatların ve edna kıymet ne ise hesap edüb zikrolunan mucibince her metana narh vereler ve narhtan ziyade sattırmayalar.”⁴⁵

Dönemin toplumsal ve iktisadi durumu adaletnelere yansımıştır. Hicrî 1018 tarihli adaletnamede muhtekirlerin halka verdiği sıkıntı dile getirilmiştir. Bir yere dışardan getirilen yiyeceği ve diğer eşyayı bazı kimseler belde dışında karşılayarak sahibini istediği yerde satmak konusunda engellemekte, zorla elinden alıp biriktirerek belde halkına kat kat fazla fiyata ve hile ile satmaktadırlar. Adaletnameye göre bundan sonra mal getirenler

⁴² Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 155b.

⁴³ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 156a.

⁴⁴ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 156-158.

⁴⁵ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 23-25.

istedikleri yerde satış yapabilecekler ve ahali rahatça alabilecekler. Bu emre uymayanlar ise kürek cezasına çarptırılacaklardır.⁴⁶

Gelibolulu Mustafa Âlî döneminin problemlerini tespit amacıyla kaleme aldığı eseri *Nushatü's selâtîn*'de memleketin her vilayeti ve kasabasında muhtekirlerin olduğunu ve bunların bey ve kethüda gibi kimselerden olup ambarlardaki tahılları ellerinde bulundurmaları sebebiyle halkın ucuzluktan nasibini alamadığını ve kıtlığın baş gösterdiğini anlatmaktadır.⁴⁷ Narh meselesine de eserinde yer veren Gelibolulu, narh uygulamasının adaletli bir şekilde yapılmaması ve çarşı esnafını denetleyecek muhtesibin ehil kimselerden seçilmemesinin, halkın zenginleşen esnafa özenip köyünü ve toprağını terk ederek şehre göç etmesine neden olduğunu belirttiikten sonra ehil kimse tarafından icra edilen narh uygulamasının farz mesabesinde olduğunu, çünkü terziler ve sair çalışanların bahşiş almasının, ayakkabıcı ve zanaatkarların cari olan narhtan fazlasına mal satışının bir bela haline geldiğini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Çağatay Uluçay 17.yy Manisa'sında ticaret hayatı ve esnafla ilgili kaleme aldığı kitabında ticaret hayatını tanzim edenleri başta kadı olmak üzere, muhtesip, subaşı, pazarbaşı, yeniçeri serdarı ve kethüda yeri şeklinde sıraladıktan sonra, önceleri ticaret ve esnaf üzerinde pek mühim bir rolü olmayan yeniçeri ve kethüdanın, 16. yy.'dan itibaren askerlerin de ticaret ve esnaf işlerine karışmasıyla ön plana çıktığını ifade etmektedir. Esnaf hayatının ve ticaretin bozulmasında ordu mensuplarının kötü tesirleri olduğunu belirten Uluçay, şehirlerde vergi ve bâc vermemek, ihtikara yol açmak şeklindeki bozulmaların bunlarla başladığını, şehir hayatında devlet otoritesinin kırılması ve sarsılmasında olumsuz rol oynadıklarını söylemekte ve örnek zikretmektedir.⁴⁹

3.2.1.3. Paranın Değeri

Akhisârî adil bir tacirin şartlarından biri olarak parada sahtecilik yapmamayı verdikten sonra, paranın değerinde yapılan sahtekarlığın diğer hile ve mekide çeşitlerinden daha kötü olduğunu, çünkü paranın daha sonra insanların elinde dolaşacağını ve para muameleye konu oldukça tezyif(sahtekarlık) yapan kimsenin hanesine günah yazılacağını belirtmektedir. Buna binaen tacirin para üzerinde yapılan sahtekarlık ve hileleri bilmesinin lüzumunun aksi takdirde muamelede bulunduğu insanların da zararına sebep olacağını altını çizmektedir.⁵⁰

Mecâlis'in yazıldığı ortamı ve problemleri ele alan çalışmalar Akhisârî'nin tenbihlerinde ve tespitlerinde haklılığını ortaya koymaktadır. Parayla ilgili sıkıntılar ve düzenlemeler

⁴⁶ Halil İnalçık, "Adaletnameler", *Belgeler* 2/3-4 (1993), 85. Adaletname metni için bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri, nr.78.

⁴⁷ Mustafa Ali Efendi Gelibolulu, *Nushatü's-selâtîn=Siyaset sanatı* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015), 189, 190.

⁴⁸ Gelibolulu, *Nushatü's-selâtîn*, 172, 173.

⁴⁹ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 19-21.

⁵⁰ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ebrâr*, 159-161a.

adaletnamelere de yansımıştır. H. 1004 tarihli ve h. 1018 tarihli adaletnamelerde altın ve kuruşun tekabül ettikleri değerler verilmek suretiyle her yerde sabit değer uygulanarak halkın uğradığı haksızlıklara çözüm getirilmeye çalışılmıştır.⁵¹

İktisâdî ve ticarî alanda yaşanan sıkıntılara mühimme defterleri canlı örnekler sunmakta ve vaziyeti tasavvur etmede yardımcı olmaktadır. 1617-1618 yılları arasındaki hükümleri kapsayan mühimme defterindeki şu hüküm dikkat çekicidir:

“Mahmiyye-i Edirne'nün akçası gayet züyuf olup altun yüz elli ve guruş yüz beş akçaya cârî olduğu ve kallâblar vefret üzre olup kalb akça kat' u harç olunduğu ve Sarây-ı Hümâyûnum levâzim ü mühimmâtı iştirâ olundukda nakd akça virilmeyüp ümenâyâ sâlyâne olunmağla ashâbı akçaların almakda usret çekdikleri ve sarây bâzâra gidenleri şehre gelen odun ü kömürî ashâbindan cebren alup ve ednâ bâhâ virmekle şehre odun ü kömür gelmeyüp fukarâ vü ahâlî-i memleket küllî mütezaccîr oldukları istima' olundu. İmdi; altun yüz yüğirmi ve kâmil guruş seksen ve arslânî guruş yetmiş beş akçadan ziyadeye cârî olduğuna ve Sârây-ı Hümâyûnumm ve te'addî itdüklerine kat'â rızâ-yı şerîfüm yoktur.”⁵²

Para üzerinden sahtekarlık ve dolandırıcılık yapanların fetâvâ literatüründe de yer alması bu meselenin yaygınlığına işaret etmektedir. Nitekim 17 yy. ortalarına ait Fetâvây-ı Feyziyye'de meseleyle ilgili dört adet fetva vardır. Fetvâda bakırdan kuruş ve zolata yapıp rengini beyazlatan ve üzerine sikke üzerindeki yazıları yazarak gümüş sikkedir diye satan kimsenin durumu sorulmuş ve "ta'zîr-i şedîd ve habs-î medîd lazım olur" cevabı verilmiştir.⁵³

Dönemle ilgili kıymetli eserler kaleme almış olan Gelibolulu Mustafa Âlî de eseri *Nuhâtü's selâtîn*'de paranın değeri meselesine yer vererek şu tespitleri yapmaktadır:

“ve bi'l cümle nakd-ı Osmanîye cümleden ziyade rağbet vacib iken, giderek itibardan kaldı. Ve ziyade hürde kesilmekle, hususâ künde-bâz ü kallâş Yahûdîler eline düşüp, kırılmağla tüccâr-ı bâzâr anı bi'l külliye nazardan saldı. Bu minval üzere Osmânî para yok oldu ve para o haliyle varlığını sürdürdü. Ayrıca florin kısmının dahi bir kısmında ayarı tam olan bir para bulmak imkânsız hale geldi. Ayarı düşürülen kısmın, ayarı tam olandan daha fazla olduğu apaçık ortadadır. Sarraflar ise gölge haramisi bir bölük can sıkı insanlardır ki, ayarı tam olan parayı hile ile kusurlu gösteriyor ve sağlam parayı aldatma ve hile ile düşük pahasına alıyordu. Ama kendi sarf edeceği zaman yine yüksek değer ile veriyordu. (...) ancak halk arasında geçerli olan para padişahıtan saklanmıştır. Paranın bu düzensiz hali aylarca ve yıllarca gerçek değerini bulmadan devam etmiştir. Değeri düşük para ile alışveriş

⁵¹ İnalçık, “Adaletnameler”, 85, 86. 1004 tarihli adaletname için bkz: Başvekalet arşivi, İstanbul; Mühimme defteri, No: 74, vesika 35. 1018 tarihli adaletname için bkz: Başvekalet arşivi, İstanbul; Mühimme defteri, No: 78, s. 891-899.

⁵² 82 Numaralı Mühimme Defteri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, yayın nu: 47, Ankara: 2000, hüküm:361.

⁵³ Bu fetvâ ve diğer üçü için bkz: Seyyid Feyzullah Efendi, *Fetava-yı Feyziyye* (İstanbul: Klasik, 2009), 788-791.

yapan reaya ve berayanın acze düşüp tedirgin olması kaçınılmazdı. Bununla beraber eski kanunda yüz dirhem gümüştan kaç yüz dirhem (akçe) kesileceği ve bir flori adet olduğu üzere, altmıştan bir ekşiğe bozulacağı ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Buna rağmen mutasarrıfların hıyaneti ve art niyetli defterdarların bilgisi dahilinde her birinde fahiş farklılık ve eksiklik vardı (...) ancak bu arada duruma müdahale eden padişah (994 H./ 1585 M.) tarihinde bir ferman gönderdi. Buna göre; bir flori iki altın hesabına yani, yüz yirmi akçeye sarf olunması gerekiyordu. (...) lakin fermanda Osmanlı parasıyla ilgili bir kayıt bulunmadığını ileri süren Yehûda sarrafları tam akçeyi kırkmağa ve geçmiş tarihlerdeki bir Osmaniyye veznen üç akçeye denk getirmeye başladılar.”⁵⁴

17.yy'ın önemli ıslahatname müelliflerinden *Kitâbu Mesâlihi'l müslimîn'in* meçhul yazarı da ölçü-tartı ve parada birliğin sağlanmasının lüzumunu dile getirmiştir.⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan'ın tespitlerine göre II. Selim döneminden itibaren Osmanlı parasında altın-gümüş dengesinin bozulması, akçenin içerdiği gümüş miktarının hızla düşmesine ve resmi kurla belirlenen değerlerin fiilen geçersiz hâle gelmesine yol açmıştır. Resmî olarak bir altın 60 akçe sayılmak istenirken, gümüş oranının düşmesi ve kalp para ile kırpma uygulamalarının yayılması sonucu halk arasında altın 80-100 akçeye işlem görmüş; bu durum fiyatlarda istikrarsız yükselişe, ihtikâra ve ciddi toplumsal huzursuzluğa sebep olmuştur. Devlet 1584-1586 yıllarında fiilî durumu kabullenerek büyük bir devalüasyona gitmiş, akçenin gümüş oranı daha da düşürülmüş fakat bu düzenleme de fiyat artışlarını ve spekülasyonu durduramamıştır. 1600 ve 1618'de yeniden ayar değişiklikleri yapılmış, ancak 17. yüzyıl başından itibaren altın fiyatlarının tekrar yükselmesi, paranın değerini sabitlemeye yönelik çabaların kalıcı bir çözüm üretmediğini göstermiştir.⁵⁶

3.2.1.4. Ribâ

Mecâlis'te müstakil başlık altında ele alınan ribâ hakkında müellif tafsilatlı bilgi vermiş, hükümlerini ve cârî olduğu durumları, ribâyâ konu olan malları, ribâ çeşitlerini açıklamıştır. Ribânın hürmetinin altını çizen Akhisârî, sarfın ribâyâ girmediğini belirterek, akdi yapılan malın kabzi ve ribâ ilişkisini ele alarak detaylı açıklamalara yer vermiştir.⁵⁷

Ribâ meselesi adaletnamelere de yansımıştır. Nitekim h.1018 tarihli adaletnamede reyayı tefecilere karşı korumak için tedbirler alınmıştır. Görevlilerin zorbalıkla aldıkları yüzünden reaya muhtaç duruma düşmüş ve tefecilere başvurarak bir altın veya kuruşu ayda dört beş akçe faizle almak zorunda kalmıştır. Tefecilerin çoğu parayı tahsil ederken bin akçeyi dört yüz beş yüz akçe saymışlardır. Adaletnamede anlatıldığına göre, bu uygulama neticesinde borca batan halkı murabahacılar borçları karşılığında hizmetçi gibi kullanmış ve asi olanları da hapse attirmişlerdir. Adaletnameyle alınabilecek faiz on akçede

⁵⁴ Gelibolulu, *Nushatü's-selâtin*, 145, 146.

⁵⁵ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, 94.

⁵⁶ Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten* 136 (1970), 568-574.

⁵⁷ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 165-167.

bir buçuk akçeyle sınırlanmış ve buna karşı gelenlerin cezası süresiz kürek cezası olarak belirlenmiştir.⁵⁸

Hükümetin mücadelesine rağmen faizcilik ziraî ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Nitekim 1572'de bütün Rumeli sancaklarına gönderilen fermanda ribâhorların aldığı fahiş faiz %15 ile kısıtlanarak halk rahatlatılmaya çalışılmış ve fermana uymayanların Kıbrıs'a sürüleceği bildirilmiştir. Ancak 1600 yılına ait vesika, faizciliğin artarak devam ettiğini ve yüz kuruşun aylığı 30 kuruşla faizle verildiğini göstermektedir. Bazı ribâhorlar ise "selem namıyla akçe verip fukara edâya kadir olmayup ekserinin bağ ve bahçe ve davarlarını ve tarlalarını zapt" etmekteydiler. I. Ahmet'in çıkardığı adalet fermanında ribâhorların bir kuruşu veya altını ayda dört beş akçe getirmek üzere muameleye verdikleri kaydedilmiştir ki bu bin akçenin 400-500 akçe getirmesi demektir.⁵⁹

Büyük faizciler olan, reaya içinden türeyen kimselerin yanında faize para vererek veya selem yoluyla malın parasını önceden veren çiftçi, halkın malını ve toprağını ele geçiren çavuş, tımar erbabı ve büyük ölçüde kapıkulları da küçük faizcileri oluşturmaktadır. Küçük faizcilerin ziraî sistemin bozulmasındaki zararının büyük faizcilere oranla daha fazla olduğunu sonraki hadiseler göstermiştir. Paranın değer kaybetmesi sonucu devletin ağır vergilerini ödeme güçlüğü halkı murabaha, selem yahut rehin yoluyla ödeme yoluna gitmesi tesirini köylünün toprağı işleme imkanını kaybetmesi ve çiftliklerin oluşması şeklinde göstermiştir.⁶⁰ Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı üzere dönemin iktisadî hareketlerinde "selem" akdi önemli bir rol oynamıştır. Akhisârî'nin *Mecâlis*'in yetmiş üçüncü meclisine müstakil bir başlık ayırması ve selem ribâdan farkını ortaya koyarak aralarındaki ince çizgiye dikkat çekmesinin sebebi böylece ortaya çıkmış olmaktadır.⁶¹

3.2.1.5. Ganimet ve Beytülmâl

Akhisârî yetmiş sekizinci mecliste ganimetin askerler arasında dağıtılmasının gerekliliği ve ganimet malını paylaşılmadan almanın haram olduğunu ele almıştır. Ganimetin dârülharpte iken değil dârüislama gelindikten sonra taksim edilmesi gerektiğini, ancak fethedilen yer dârüislama dahil olduğu için orada da taksim yapılabileceğine dikkat çeken müellif zamanında ganimetin usulüne uygun taksim edilmediğini, savaşa katılanlardan kiminin fazla kiminin ise az aldığını, hatta bazılarının hiçbir şey alamayıp mahrum kaldığını ve humusun da ganimetten ayrılmadığını işte bunun ilgili hadiste geçen hıyanet olduğunu ifade etmektedir.⁶²

⁵⁸ İnalçık, "Adaletnameler", 85.1018 tarihli adaletname için bkz: Başvekalet arşivi, İstanbul; Mühimme defteri, No: 78, s. 891-899.

⁵⁹ Akdağ, *Celali isyanları: 1550-1603*, 38, 39. Vesika için bkz: Mustafa Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri* (Manisa: Manisa Halkevi, 1944), 213.

⁶⁰ Akdağ, *Celali isyanları: 1550-1603*, 39. Örnek için bkz: Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan*, vesika 8.

⁶¹ Akhisârî, *Terceme-i Mecâlis*, 167b-169b.

⁶² Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 179a.

Akhisârî, ganimet usulüne uygun şekilde taksim edilmediği takdirde ganimet dahilinde olan cariyelerin helal olmayacağını, ancak kendi zamanında insanların şeriatı terk ederek buna uymadıklarını, uzun zaman önce yapılmış bu yanlış uygulamanın içinden çıkılmaz bir hal aldığını tespit etmektedir. İmam Mâlik'in bu kimsenin hakkında had uygulanması, Ebû Hanîfe'nin ise cezalandırılması ve eğer cariyeden çocuk olursa bunun ganimetten sayılacağı yönündeki hükümlerini aktararak zamanında ordunun şeriatı göz ardı ettiğini söylemektedir. Eğer ganimetin toplanması ve taksimi mümkün olmazsa herkesin elindekinin lukata hükmünde olacağını ve eğer ganimet malından bir şeyler elinde bulunduran kimse fakirse o malda tasarrufta bulunabileceğini, zenginse onu önce bir fakire vermesi ve sonra satın alması gerektiğini, ganimet malının ancak bu şartlar dahilinde helal olacağını ifade etmektedir.⁶³

Müellifin ganimetle alakalı olarak ele aldığı diğer bir mesele tenfildir. Ordu komutanın askerleri heveslendirmek amacıyla savaş esnasında elde ettiklerinin kendilerine ait olduğunu orduya söylemesi halinde (tenfil) askerin elde ettiğinin kendi mülkü olacağını, imam ya da ordunun komutanı, kim cariyeye elde ederse ona sahip olur dese bile dârülislam'a getirilmeden o cariyenin askere helal olmayacağını belirtmektedir. Tenfilin ise ganimetin tamamıyla yapılmaması gerektiğini, çünkü ganimet üzerinde hak sahibi olan diğerlerinin hakkının iptaline yol açacağını söyleyen Akhisârî, *Hidâye* ve *Şerhu'l Mecma'*dan bununla alakalı delil getirmektedir. Hasılı tenfil olmaksızın dârülharpte alınanların ganimet taksiminden önce askerin malı olmayıp, ganimete dahil olduğunu ifade ederek Kâdîhan'ın *Fetâvâ's*ından istişhad etmektedir.⁶⁴

Akhisârî, *Bezzâziye'*den nakil yaparak beytül mâlin dört kısımdan oluşmakta olup öşür gibi zekatlardan elde edilen birinci kısmın sarf yerleri ayette belirtilen sekiz zümredir. Ancak müellefe-i kulûbun sâkit olmasıyla sayı yediye düşmüştür. İkinci kısım ise ganimetin, madenlerin ve definelerin beşte biridir. Bunların da sarf edileceği yerler ayette belirtilmiş olup altı sınıftır. Ancak bunlardan Allah'ın hakkı teberrük için zikredilmiştir. Peygamberin ve akrabalarının hakkı sâkit olduğu için geriye üç sınıf kalmakta ve peygamber akrabasının fakirleri de fukara grubuna dahildir. Beytül mâl gelirlerinin üçüncü kısmı ise haraç, cizye, sultana verilen hediyeler, ehl-i zimmet tacirlerden alınan öşürdür ki bunlar da Müslümanların köprü, ribât gibi ihtiyaçlarına, faydalı alimlere ve adil kadınlara sarf edilir. Dördüncü kısım ise lukata mallar ve arkasında varisi kalmamış kimselerin miraslarıdır ki bunlar hastaların tedavisi, ilaçları ve yemeklerine, ölümlerine kefenlerine, para kazanmaktan aciz kimselere sarf edilir. İmam bu malları hak edenlere vermekle yükümlüdür. Sultan bu kısımları şeriatın belirlediği kimselere değil de heva ve hevesi için harcarsa hüsrana uğrayanlardan olur. Akhisârî *et-Tecnis'*ten istişhad ederek imamın, sultanların ve valilerin beytül mâli belirtilen yerlere harcamaları gerektiğini söylemektedir.

⁶³ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 179b.

⁶⁴ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 180a.

Gelibolulu Mustafa Âlî de *Nushatü's selâtin*'de sultanın savaş ganimetleri ve gazilerin geliriyle mülk sahibi olmamalarını vurgulamış ve beytül mâlin israf edilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir.⁶⁵ Akhisârî'nin ganimet taksimi ve sarfiyla ilgili eleştirisinin Osmanlı Devleti'nde bir ilk olmadığını, daha önce Şehzade Korkud tarafından dile getirildiğini⁶⁶ ve Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin fetvasına⁶⁷ konu olduğunu belirtmek gerekir. Şehzadeyle aynı dönemde yaşamış Muhyiddin Seydi Çelebi de Buhârî'deki saltanatla ilgili hadisleri şerh ettiği eserinde ganimet meselesine yer vermiştir.⁶⁸

Akhisârî'den yaklaşık bir asır önce yaşamış Birgili Mehmed Efendi de *Zuhrü'l mülûk* ismiyle meşhur *Risâle fî medhi's sultânî'l âdil ve zemmi's sultânî'z zâlim* isimli risalesinde beytül mâlin gelirleri üzerinden sultanın adaleti meselesini ele almıştır. *et-Tecnis*'ten nakille beytül mâlin gelirleri ve sarf edileceği yerleri sıralayan Birgivi'nin⁶⁹ değindiği konulara Akhisârî'nin de aynı kaynaktan nakille yer vermesi iki alim arasındaki bağlantıyı açığa çıkarmaktadır. Bağlantının açığa çıktığı noktalardan biri de yukarıda değinildiği gibi usulüne uygun şekilde elde edilmeyen cariyelerin helal hale getirilmesi ve çözümüdür ki Akhisârî'nin çözümü Birgivi'ninkine aynıdır.

3.2.1.6. Haksız Vergi-Zorbalık

Akhisârî, ganimet mallarının usulüne uygun şekilde toplanması ve taksim edilmesinde kurallara riayet edilmediğinde alınan malın haram olacağını belirttiikten sonra gaspla elde edilen malların hiçbir şekilde helal olmayacağını söylemektedir. Zamanında özellikle beytül mâl için vergi tahsil edenlerin öşür, zekat ve çeşitli vergiler adı altında haksız mal alarak reâyâyâ zulmettiklerini, mültezimlerin ölçüp tartmadan aldıkları malı, sultanın ya da filancanın hakkıdır diyerek aldıklarını aktarmakta, böylece beytül mâlin sultanın malı olduğunu söyleyerek küfre düştükleri görüşünü benimsemekte ve fetva kitaplarıyla görüşünü güçlendirmektedir.⁷⁰

Mühimme defterleri reâyânın içinde bulunduğu vaziyeti ortaya koyan örnekler sunmaktadır. 1037/1628 yılına ait defterde kayıtlı hükme göre daha önce kendilerinden ellerinde olandan fazla ve güç yetirebileceklerinden fazla cizye alınan Varna halkının beyanı üzerine cizye indirilip durumlarına uygun hale getirilmiştir. Ancak cizye toplamaya gelen görevliler bu düzenlemeleri göz ardı ederek eski hesaba göre cizye talep etmişlerdir. Hükümde reâyânın her sene Varna Kalesi tamiri için hizmet ettikleri ve aralarında para

⁶⁵ Gelibolulu, *Nushatü's-selâtin*, 57, 106, 107.

⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz: Ebü'l-Hayr Şehzade Harimi Mehmed Korkut b. Bayezid Korkut, *İslam'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri = Hallu işkâli'l-efkâr fî hilli emvâli'l-küffâr* (İstanbul: İSAR [İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı], 2013).

⁶⁷ Colin Imber, *Şeriatın Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004).

⁶⁸ Büşra Çetin, "Siyasetname Muhtevasında Bir Sahih-i Buhârî Şerhi", *Osmanlı'da İlm-i Hadis*, Osmanlı'da ilimler dizisi; 5 (İstanbul: İSAR Yayınları, 2020).

⁶⁹ Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset : Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye* (İstanbul: Klasik, 2016), 291-293.

⁷⁰ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 180b.

toplayıp dizdara vermeyi taahhüt ettikleri ve bu taahhütlerini yerine getirdiklerine dair temessük aldıkları takdirde indirilmiş cizye fazlasını vermemeleri emredilmiştir.⁷¹ Benzer olaylar ve hükümler 1630-31 yıllarına ait mühimme defterinde yer almaktadır. Hükümlere bakıldığında Amasra ve yakınındaki⁷² kazalarda ve Kütahya'da ahaliden haksız yere para toplanması, Kayseri ve Beypazarı'nda halktan haksız yere alınan paraların iadesi, Karaman beylerbeyinin müteselleminin devr akçesi adı altında eyaletten yüklü miktarda para toplaması ve kasabayı harap etmesi⁷³ şeklinde haksızlıkların yapıldığı görülmektedir.

Halka yapılan zulüm ve alınan haksız meblağlar zulmün önlenmesi için adaletnameler yayınlanmasını gerekli kılmıştır. H. 1018 tarihli adaletnameye göre beylerbeyi ve sancak beyleri cerîme bahanesiyle halkı soymaktadırlar. Bir köyde kaza sonucunda birisi ölse, mesela soğuktan donmuş veya ağaçtan düşmüş olsa, buna bir cinayet süsü vererek köy halkından kan-cürmü ve öşr-i diyet diye yüz altın veya kuruştan aşağı almamaktadırlar. Aynı adaletnamede yer alan 16. hükümde verilen örnek zulmün boyutlarını ortaya koymada son derece başarılıdır. Köye gelen yüklü sahipsiz bir beygiri köylüler sahibi çıkar diyerek tutmuşlar. Ancak atın sahibi voyvoda ile gelerek ata göz kulak olanları hapse attırılmış ve bütün köyden adam başına üçer yüz akçe cerime almıştır. Bu olayda voyvoda Süleyman Kanunnamesi'nde geçen, köy halkının hırsız saklaması durumunda herkesten belli bir miktar para alınması hükmünü kötüye kullanmıştır. Çünkü ortada hırsızlık yoktur ve mal ortada olduğu için de diyete gerek kalmamıştır. Bu durum karşısında padişah kapısına şikâyetle bulunan halkın niyazı karşılık bulmuş ve alınan paraların kadı soruşturmasından sonra geri verilmesine hükmedilmiştir.⁷⁴

Adaletnelere bakıldığında reâyâyâ zulümle ve onları soymakla suçlananlar arasında ehl-i örfün neredeyse tamamı, kadılar ve naipler, vakıfları ve evrakı idare edenler, gelirleri toplayan mültezimler ve kapıkulu mensupları olduğu görülmektedir. Kapıkulu kılığına giren bir takım muhtekir ve tefeciler de zalimler arasında zikredilmektedir.⁷⁵ Burada dikkat çeken husus, sayılan isimlerin taşrada devleti temsil eden görevlilerin büyük çoğunluğunu oluşturmasıdır. Yalnızca bu bilgi bile fesadın ulaştığı boyutun vahameti görülebilir.

Ehl-i örf mensuplarının haksız yere ve zorbalıkla halktan toplamaları adaletnameler ve mühimme defterleri yanında farklı eserlere konu olmuştur. 17.yy'ın öne çıkan isimlerinden Kâtip Çelebi *Düstûru'l Amel*'de bozulmanın nedenini mansıpların parayla satılması olarak görmekte ve bunun mansıbı alan kimsenin halka zulüm ederek verdiği parayı bir an önce biriktirmesi sonucunu doğurduğunu söylemektedir.⁷⁶ Sultan III. Murad ve III. Mehmed

⁷¹ 83 numaralı mühimme defteri (1036-1037/1626-1628) özet- transkripsiyon- indeks ve tıpkıbasım, thk. Hacı Osman Yıldırım vd. (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001), hüküm: 95.

⁷² 83 numaralı mühimme defteri, hüküm 67.

⁷³ Sıralanan hükümler için bkz: 83 numaralı mühimme defteri, (sırasıyla) hüküm 7,8; hüküm 240, 241, 242; hüküm 622.

⁷⁴ İnalçık, "Adaletnameler", 80.

⁷⁵ İnalçık, "Adaletnameler", 83, 84.

⁷⁶ Katib Çelebi, *Düsturu'l-amel*, 24.

devirlerine idrak etmiş ve defter emini vazifesinde olmuş Aynî Ali de halkın huzurunu olumsuz etkileyen bu bozulmanın aslında tımarlı sipahilerdeki bozulmaya dayandığını, savaş zamanı on tımara bir asker görünürken barış vaktinde bir tımarla on askerin hak iddia ettiği tespitinde bulunarak seferde düzenli yoklama alınmadığı için askerlerin sefere gitmediklerini ve asker sayısındaki artışın güç kazandırmamakla birlikte hazineyi ve halkın refahını olumsuz etkilediğini belirtmiştir.⁷⁷ *Kitâb-u mesâlih* müellifi de reâyânın içine düştüğü huzursuzluğa değinerek zorbalardan, koyunları ölen bir kimseden padişahın emri gereği vergiyi tahsil etmeleri gerektiğini söyleyerek zorla tahsil yaptıklarını, hatta bu durumdan bîzâr olan nice kimsenin koyun beslemediğini aktarmaktadır.⁷⁸

3.2.2. İlmiye Sınıfı ve Hukuka Yönelik İslah

Dönemin problemlerini tespit edip bunlara çözüm üreten eserlerde bozulmanın devlet bünyesinin kanı olarak görülen ilmiye mensuplarında da görüldüğü ifade edilmektedir. Akhisârî'nin *Mecâlis*'te farklı başlıklar altında yer verdiği alimler ve kadırlara dair tespitler bu arka planla düşünüldüğünde daha anlamlı hale gelmektedir.

3.2.2.1. Kadılar ve Rüşvet

Mecâlis'in sekseninci başlığında Akhisârî, mahkeme ve yalancı şahitlik meselelerini ele almaktadır. Mahkemede alınan kararla ilgili kısımda ise eğer kadı kadılığı rüşvet yoluyla elde ettiyse onun hükmünün uygulanmayacağını, bunun (fıkıh) kitaplarının çoğunda böyle sabit olduğunu ve zamanındaki kadıların birçoğunun kadılığı farklı isimler altında rüşvetle elde ettiklerini dile getirerek halkın uygulamalarının kadıların hükümlerine göre şekillenmesi sebebiyle başta nikah akdi olmak üzere pek çok kimsenin akitlerinin ve uygulamalarının batıl olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹

Kadılık görevinin ehemmiyeti ve tehlikesine binaen selef ulemanın kadılığı parayla talep etmek bir yana kendilerine sunulan teklifleri dahi geri çevirdiğini anlatan Akhisârî, mansıp isteyen kimsenin Allah'ın inayeti ve hidayetinden mahrum kalacağını, dolayısıyla istediği o işte dalaletle düşeceğini ancak talep etmeksizin kendisine görev verilen kişinin Allah'ın yardımıyla o işin üstesinden geleceğini ilgili hadis üzerinden⁸⁰ vurgulayarak devrinde birçoklarının müptela olduğu mansıp ve makam sevdasının yanlışlığına dikkat çekmektedir.⁸¹

⁷⁷ Müezzinzade Manisalı Aynî Ali Efendi, *Kavân-i Âl-i Osmân der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i divân; Risâle-i Vazîfeh-orân ve merâtib-i bendegân-ı Âl-i Osmân; Düsturu'l-amel li-islâh'l-halel* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1979), 75-78.

⁷⁸ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, 107.

⁷⁹ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 185a.

⁸⁰ Hadisin metni, "Yöneticilik görevi isteme! Zira bu görev sana istemeden verilirse, Allah yardımcın olur. Eğer sen istediğin için verilirse, Allah'tan yardım göremezsin." şeklindedir. (Buhârî, "*Ahkâm*" 5, 6, "*Eymân*" 1, *Keffârât* 10; Müslim, "*Eymân*" 19, "*İmâre*" 13.)

⁸¹ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 185b.

Mecâlis müellifi tecdit hadisini⁸² açıkladığı seksen ikinci mecliste önceki asırlarda ümmetin başına gelen felaketleri ve bunları ıslah eden müceddidler sıraladıktan sonra zamanındaki fesadın, zina, haksız mal yeme, içki, Müslüman öldürme, bazı alimlerin de bunlara cevaz vermesi, cezası şâri' tarafından el kesme olarak belirlenmiş olmasına rağmen hırsıza, ölüm cezası verilmesi şeklinde olduğunu belirtmektedir. Akhisârî, Allah'ın ahir zamanda ilmi kabzetmesi ile ilgili hadisin ise zamanının ehil olmayan cahil kadıları, müftüleri, vaizleri üzerinden gerçekleştiğini söylemektedir.⁸³

Müellifin üzerinde ısrarla durduğu bu bozulmayı dönemin eserleri de teyit etmektedir. Nitekim mühimme defterinde kayıtlı hükme göre Medine-i Münevvere Evkâfi köylerinden haksız yere buğday toplayan Kelikiras kadısının topladıklarını halka iade etmesi emredilmiştir.⁸⁴ Diğer bir hükümde ise Traboliçe kadısının adamları Kolisetro Derbendi'nden geçen Hasan Reis ve annesine saldırarak yaralamış, mallarını ve hizmetkarlarını ise gasp etmişlerdir. Şikâyet üzerine alınanlar iade edilmiş, Kadı ve kardeşi de Rodos Adası'na sürülmüştür.⁸⁵ Kadılarla ilgili başka bir hükümde on haneden bir kürekçi ihraç olunması emredildiği halde Ankara Şorba kadısı ahaliden kürekçi almayıp, bunun yerine ahaliden akçe toplamıştır. Bu durum üzerine ahali Tersane-i Âmire'ye kürekçi bedellerini getirmişlerdir. Ancak kadı topladığı paraları iade etmemiş ve Divân-Hümâyûn'da yargılanmıştır.⁸⁶

Kadıların yaptıkları, dönemin adaletnamelerinde de geniş yer bulmuştur. H. 947 ve h. 1018 tarihli adaletnameler kadıların haksızlıklarını önleme çabalarını müşahhas kılmaktadır. H. 947 tarihli adaletnamede kadıların yerlerinde oturmayıp köy köy gezerek adamlarına ve hayvanlarına bedava yiyecek ve yem aldıkları, vergileri fazlasıyla tahsil edip fazla kısmı kendilerine mal ettikleri, kendilerinden miras taksimi istenmediği halde taksim yaparak fazla resim aldıkları şikâyetleri yer almaktadır.⁸⁷ H. 1018 tarihli adaletnamede bunlara ilaveten kadıların eşkiyayı tespit için çıktıkları teftişlerde zengin birini bulunca mal bulduğunu veya eşkiyanın kendisinde mal bıraktığını iddia ederek ispatsız altın ve gümüş parasını zapt ettirdikleri, suçu sabit olanların kayıtlarını ise rüşvet karşılığı sildikleri geçmektedir. Bazı kadıların varlıklı kimseleri müflis mültezimlere rüşvet karşılığı kefil yazdıkları 1004 tarihli adaletnamede yer almakta ve şiddetle yasaklanmaktadır.⁸⁸

⁸² Hadis: "Her yüz yılın başında ümmetimden birisi gelecek ve onların içinde bulunduğu hali(dini) tecdid(ıslah) edecek biri gelecektir." (Ebû Dâvud, Sünen, "Melahim", 1.)

⁸³ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 191, 192, 193.

⁸⁴ 85 numaralı mühimme defteri (1040-1041(1042)/1630-1631(1632) özet-transkripsiyon-İndeks, thk. Vahdettin Atik, Ali Mesut Birinci (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002), hüküm: 2.

⁸⁵ 85 numaralı mühimme defteri, hüküm: 254.

⁸⁶ 85 numaralı mühimme defteri, hüküm: 478.

⁸⁷ İnalçık, "Adaletnameler", 77. Başka örnekler için bkz: Akdağ, *Celali isyanları: 1550-1603*, vesika 3 (mühimme defteri 74, s. 79), vesika 7 (mühimme defteri 74. s.201); Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan*, 293 (vesika 112).

⁸⁸ İnalçık, "Adaletnameler", 78.

Kitâb-ı Müstetâb müellifi, kadınların bu durumunu, uzun süre tayin beklemek yerine rüşvet karşılığı görev elde eden kadının bir buçuk iki yıllık görev süresi boyunca hem görev için verdiğinin karşılığını hem de yeni tayinine kadar olan süreyi rahat geçirmesini sağlayacak miktarı elde etmek istemesine dayandırmaktadır. Kadınların bölgelerindeki ehl-i örf ile az aldın çok aldın kavgasına girdiklerini belirtmektedir.⁸⁹ "Nitekim zamanımızda kadılık görevinde bulunan kadınlar dünyalık elde etme ve rüşvetle mal defterdarlığına ulaşmak isterdi" diyerek durumu tasvir eden Gelibolulu Mustafa Âlî, *Hırzû'l Mülûk* müellifi ve Koçi Bey de ulema sınıfında rüşvet ve adam kayırmanın yaygınlığını ve görev alanların rüşvetten başka bir şey düşünmediklerini tespit etmektedirler.⁹⁰

Kadınların ve ehl-i şer'in mal biriktirmesini de fesadın bir göstergesi sayabiliriz. Vazife alan ilmiye mensupları bağ bahçe almak ve hayvan beslemek suretiyle mal biriktirmekteydiler ki bu köylü sınıfını ezmekteydi.⁹¹

16. yy'ın ikinci yarısı ve 17. yy'da dönemin sorunlarını tespit ve ıslah amacıyla yazılan eserlerde sadece kadınlar değil devletin resmi makamlarının çoğunda rüşvetin yaygınlığı dikkat çekicidir. *Kitâb-ı müstetâb*'ta İstanbul'da yirmi beş otuz yıldan beri görevlilerin tamamının rüşvet yolunu tutarak bir müddet sonra hediye kisvesiyle rahatça alınıp verildiğini, hatta ulema ve vükelâ arasında güzel bir adet olarak görülüp neredeyse mübah mertebesine geldiğini ifade etmektedir. Rüşvetin taşradaki kadınlar ve ehl-i örf arasındaki yaygınlığını dile getirerek vaziyetin vahametini ortaya koymaktadır.⁹² Fakat bu durum saray halkı arasında rüşvet olmadığı gibi taşrada dahi rüşvetin işlemediği söylenerek padişahın gizlenmiş ve padişah, işlerin adilane bir şekilde işlediği zannına sevk edilmiştir.⁹³ Kitabın başka bir yerinde ise vezir-i âzam olanların tarz-ı kadimden çıkarak hatır ve müdârâ gözettikleri ve rüşvet kapısının açık olmasıyla vilayetlerin harâb olduğu tespiti yapılmıştır.⁹⁴

3.2.2.2. Siyâset-i şer'iyye ve Yargı Hukuku

Akhisârî siyâset-i şer'iyyenin meşruiyetini üzerinde durmuştur. *Muînü'l hükkam*'da⁹⁵ belirtildiği üzere siyasetin, zalime ve adile olmak üzere iki çeşit olduğunu, şeriyyatın zalime olanı tahrir ettiğini, adile olanı ise emrettiğini söyleyen müellif, zamanının şeriatı yeri olmayan, zalimâne uygulamalarını tenkit etmektedir. Akhisârî'nin, kadınların ve valilerin

⁸⁹ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, 23.

⁹⁰ Gelibolulu, *Nushatü's-selâtin*, 122-124; Gelibolulu, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları*, 206-212; Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*.

⁹¹ Akdağ, *Celali isyanları: 1550-1603*, 66. Kadınların mal varlığına dair örnekler için bkz: Yaşar Yücel, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", *Belleten* 41/163 (1977), 503-506.

⁹² Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, 23.

⁹³ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, 5.

⁹⁴ Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, 20.

⁹⁵ Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Halil et-Trablusî, *Muînü'l-hükkâm fimâ yeteraddedu beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm* (Dımaşk, 2018), 169.

muhammedî şeriatte olmayan şeyler ihdas ederek adına örf dediklerini ve bunun yaygınlık kazandığını, bu durumun arkasında sadece şeriatle insanların halinin istikamet bulmayacağı düşüncesinin yattığını belirtmesi dikkat çekicidir.

Hırsızlık yapana el kesme cezası yerine katl cezası verilmesinin dinde yeri olmayan bir uygulama olduğu kanaati taşıyan Akhisârî, bunu emreden sultan olsa bile bu emre imtisal etmenin küfür olduğunu savunur. Bu sultanın ikrahı kabilindedir şeklinde bir itirazda bulunulsa bile ikrah altında dahi Müslüman öldürmek caiz olmadığı için itiraz geçersiz olur. Müellif *Hidaye* şerhinden istişhadda bulunarak görüşünün sağlamlığını ortaya koymaktadır.

Müellif tarafından eleştirilen ve şeriatte yerinin olmadığı söylenen diğer bir uygulama ise işkencedir. Müttehemle ilgili meselelere de değinen Akhisârî, bazı uygulamaları hatalı bulmaktadır. *Fetâvâ Kâdîhan* ve *Bezzâziye*'de geçen fetvalara göre hırsızlık ya da katl ile suçlanan kimsenin suçu sabit oluncaya kadar hapis tutulması gerektiğiyle ilgili hususlara değinilmekte ve şeriatin belirlediği ölçüde ceza verilmesi gerektiğinin, ta'zîrin haddi aşmaması gerektiğinin altı çizilmektedir. Müttehem kimse eğer suç işlediği bilinen, sabıkalı biriyse cezalandırılmalı, salih biri olarak biliniyorsa ve suçlu olduğuna dair karine de yoksa yemin ettirildikten sonra salınmalıdır. Akhisârî, *Bezzâziye*'den İsam b. Yusuf örneğini vererek hırsızlıkla suçlanan bir kimsenin kırbaçlandıktan sonra suçunu itiraf ettiğini, bunun üzerine İsam b. Yusuf'un adaletle bu kadar benzeyen bir zulüm görmedim dediğini nakletmekte ve sonuç verse de işkencenin zulüm olduğunu tekid etmektedir.⁹⁶

Akhisârî, Allah'a ve resulüne savaş açanların ve onlara yardım edenlerin, ayette belirtildiği üzere öldürülebileceğini, ancak bunun en acısız ve kolay yoldan olması gerektiğini savunmakta ve zamanındaki uygulamaları, bu şekilde olmadığı için tenkit etmektedir.

III. Murad ve III. Mehmed dönemi kanunnamelerinde Akhisârî'nin eleştirilerine mahal teşkil edecek kanunlar olduğunu belirtmek gerekir. Müellifin itirazı bunlara yönelik olsa gerektir. Kanunlarda müttehemle ilgili hususların Akhisârî'nin söylediği hükümlerle aynı doğrultuda olduğu dikkat çekicidir. Bu durumda müellifin eleştirileri doğrudan kanuna değil bunun kadılar eliyle tatbikinde ortaya çıkan bozukluklardır denebilir.⁹⁷

Akhisârî, sekseninci mecliste kadının kendisine arz edilen olayların mutlak hakikatini bilmesinin mümkün olmadığını, ancak delil ve şehadete göre hükmedeceğini söylemektedir. Yalan söylediklerine dair görünürde herhangi bir işaret bulunmayan iki yalancı şahidin şehadetiyle kadının vereceği hükmün nikah gibi akitlerde hem zahiren hem batınan uygulanırken, mülkle ilgili akitlerde sadece iki şahit yeterli olmayıp hüccetin de bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde verilen hüküm zahiren tenfiz olunacaktır. Çünkü

⁹⁶ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 182, 183.

⁹⁷ Akhisârî'nin verdiği örneklerle ilgili olduğu tespit edilen kanunnameler için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri : III. Murat Devri Kanunnameleri III. Mehmed Devri Kanunnameleri* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994).

mülkiyet evlilik gibi sıfırdan inşaya kâbil olmayıp intikal üzerinden gerçekleştiği için mülkiyetin bir kimseden sakıt olabilmesi için hüccet gereklidir.⁹⁸

3.2.2.3. Vâizler

Mecâlis'te müstakil başlık tahsis ederek vaaz edecek kimsenin dinini bilen ehil kimselerden seçilmesi gerektiğini vurgulayan Akhisârî, zamanında ehil olmayan kimselerin vaaz etmesi sebebiyle insanların halkın bidat ve cehalete düştüğünden yakınmaktadır. *İhyâ'dan* kalbin hastalığının beden hastalığından daha tehlikeli olduğunu nakletmektedir. Ancak kalp hastalığının tabibi olan ulemanın hastalığa yakalanarak halkı iyileştirmek bir tarafa kendilerini iyileştirmekten dahi aciz olduklarından yakınan müellif, ulemayı eleştirerek bu yaklaşımını "madem ıslah edemiyorlar keşke sussalardı da daha fazla bozmasalardı" diyerek dile getirmiştir. Vaizlerin insanlara müjdeleyici bir üsluptan ziyade korkutucu bir üslup kullanarak onları günahattan kaçınmaya teşvik etmesi gerektiğini üzerinde durmaktadır. Akhisârî'ye göre vaizlerin dikkat etmesi gereken diğer bir nokta peygamberler hakkında anlatılan kıssalarda ismet sıfatına uygunluğun aranmasıdır. Eğer hadislerde peygamberlere günah atfeden rivayetler varsa bunların reddedilmesi, mütevatirse uygun bir manaya hamledilmesi gerekmektedir.⁹⁹

Yazar vaizlere yönelttiği eleştirilerde yalnız değildir. Gelibolulu Mustafa Âlî de vaizleri, ehil kişilerin azlığından faydalanarak konumlarını çıkarlarına alet etmeleri, böylece şan ve mal elde ederek askerinin önde gelenleriyle aralarını iyi tutmaları ve gurur deryasında yüzmeleri sebebiyle eleştirmektedir. Kibir ehli bu kimseler hadlerini aşmış, menfaatlerine ters düşen büyükleri minberde aşağılayarak onların gönüllerini kırmışlardır. Âlî böylelerine değer vererek vezirlerle ve beylerle bir tutmayı hata olarak değerlendirmekte ve bilgilerinde eksik oldukları gibi düşünce ve tedbirde de eksik olduklarını ifade etmektedir. Kendisine danışılmaya layık olanlar ilk olarak şeyhülislam sonra sırasıyla kazaskerler, payitaht kadısı ve mollalardır. Halkın müşkülünü gidermeyi hak edenler vaizler değil, bunlardır.¹⁰⁰

İlk bakışta Âlî'nin eleştirilerinin Kadızâdelileri hedef almış olması muhtemel gözüксе de Âlî'nin 1600'de vefat ettiği ve Kadızade Mehmet Efendi'nin 1582 doğumlu olduğu dikkate alındığında Gelibolulu'nun eleştirilerinin Kadızade'ye yönelmiş olması ihtimali son zayıftır. Bu durumda hem Akhisârî'nin hem de Gelibolulu'nun eleştirilerinden, Kadızâdeliler'den önce de onlar gibi vaizlerin var olduğu ortaya çıkmaktadır diyebiliriz.

⁹⁸ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 184, 185.

⁹⁹ Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*, 185b-188b.

¹⁰⁰ Gelibolulu, *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları*, 233-235; Gelibolulu, *Nushatü's-selâtin*, 109, 110.

Sonuç

Naima'nın tarihinden¹⁰¹ ve Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l hakk*'taki¹⁰² ifadelerinden Kadızâdeliler'in iddia edildiği gibi dinde tasfiye ile devletin bekasını bizâtihi hedefleyen bir hareketten ziyade kendi şahsi çıkarları ve mansıb sevdaları için dini paravan olarak kullanan ve halkın saf duygularını da buna alet eden bir zümre olduğu anlaşılmaktadır. *Mecâlis*'ten elde edilen, dinde ıslahla birlikte ümmetin ve devletin refahı tekrar yakalayabileceği düşüncesi dikkate alındığında, Akhisârî'nin Birgîvî takipçisi olarak nitelenmeye Kadızâdeliler'den daha layık olduğunu söyleyebiliriz. Devletin ve toplumun bozulmasına neden olan, dinde sonradan ihdas edilen bidatler ve aslına uygun icrâ edilmeyen uygulamaların ümmetin bekasını/varlığını tehlikeye attığı dönemde yaşayan Akhisârî'nin kaygısını, ümmetin nizamını ve bekasını sağlamak şeklinde ifade edebiliriz.

Mecâlis'in konu dağılımına ve sıralamasına bakıldığında günümüz anlamında bir ilmihal profili çizdiği görülmektedir. İnanç meseleleriyle başladıktan sonra ibadetlere yer verilerek ahlaki konulara geçilmiş ve onu sosyal, ekonomik ve hukuki meseleler takip etmiştir. Bu anlamda kitabın hayatın her alanını kapsadığını söyleyebiliriz. Kitabın tercümesinden elde edilen bilgiye göre kitabın içindeki meclislerin farklı münasebetlerle irad edilmiş konuşmalardan oluştuğunu belirtmiştik. Bu durum kitaptaki konuların seçilme nedenini ortaya koymakta ve o günün toplumunda gördüğü yanlışları düzeltme yönündeki çıkarımlarımızı desteklemektedir.

Başlıkların hadisler üzerinden ele alınması ve genel anlatının da hadisler üzerinden kurulması dikkat çekicidir. Müellifin, hadisi rivayet eden sahabînin zikriyle yetinerek isnada yer vermemesi, amacıyla paralel olarak, hadislerin sübutundan ziyade delalet ve istihsad boyutunu öne çıkarmak istemesiyle açıklanabilir. Eserdeki bazı hadislerin müşkil yani ilk anlamda anlaşılamayan veya birbiriyle çelişkili görünümü veren hadisler olması müellifin bunları özellikle ele aldığı hissini uyandırmakta ve onun hadisçi yönünü güçlendirmektedir.

Akhisârî'nin tasfiyeci bir ıslah anlayışını temsil ettiği Michot gibi araştırmacılar tarafından dile getirilmiş olsa da makale boyunca elde edilen bulgular onu mutlak anlamda bir tasfiyeci (püriten) olarak nitelemenin isabetli olmadığını göstermektedir. *Mecâlisü'l- ebrâr*'da bid'at, tegannî, israf, teşebbüh ve hususen toplumsal disiplin konularına yönelttiği eleştiriler, onun dinî pratikleri arındırma ve toplumdaki ahlâkî çözülmeyi önleme yönündeki çabasını açık biçimde ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bu yaklaşım bazı başlıklarda Kadızâdeliler'le ve kısmen İbn Teymiyye çizgisiyle paralellikler taşısa da metinlerde belirleyici olan unsur Akhisârî'nin değerlendirmelerini Hanefî fıkhnın prensipleri ve dönemin Osmanlı toplumsal gerçekleri çerçevesinde temellendirmesidir. Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî'nin fikrî profili belirli ölçülerde tasfiyeci-ıslahçı bir yönleşme

¹⁰¹ Nâimâ, *Tarih*, 1290-1301, 1704-1713.

¹⁰² Katib Çelebi, *Mizânü'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk*, 127-132.

işaret etmekle birlikte, bu yöneliş Hanbelî-selefi bir çizginin tekrarı değil; Osmanlı ilmî geleneği içinde gelişmiş, yerli ve fayda odaklı bir ıslah anlayışı olarak görünmektedir. Metinlerden izlenebildiği kadarıyla Akhisârî, *Mecâlisü'l-ibrâr*'da söz konusu alanlarda sert fakat nass ve fıkıh merkezli bir tavır ortaya koymuş; şehirli Osmanlı toplumunun esnaf-ulema-memur çevrelerine yönelik uyarılarında düzen, ölçülülük ve dinî pratiklerin arındırılması fikrini öne çıkarmıştır. Akhisârî'nin dönemin tasfiyeci hareketleriyle benzerliği ise doğrudan etkilenmeden ziyade, ortak meseleler karşısında ortaya çıkan paralel yönelişlerden kaynaklanmaktadır.

Akhisârî'nin toplumu ıslah çabasını hadis şerhi çerçevesinde ortaya koyması, onun ilmî yaklaşımının dikkat çekici bir yönünü oluşturmaktadır. Osmanlı ilmî geleneğinde kaleme alınan hadis seçkileri ve şerhlerinin ilmi hedeflerden ziyade topluma yönelik faydalar gözeterek yazıldığı dikkate alındığında,¹⁰³ Akhisârî de bu imkândan yararlanarak hadisleri salt açıklamanın ötesine taşıdığı, onları dönemin toplumsal sorunlarını tespit etmek ve çözüm üretmek için kullandığı söylenebilir. Böylece hadis şerhi, onun kaleminde bir tür ıslah metni niteliği kazanmıştır. Bu tercih, toplumsal dönüşümü güçlü ve meşru bir kaynakla temellendirme ihtiyacını yansıtmaktadır. Sonuç olarak Akhisârî'nin hadisleri ıslahın aracı hâline getirmesi, tasfiyeci eğilimlerinin ötesine geçen, metne dayalı ve toplumsal faydayı önceleyen bir ıslah anlayışının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

¹⁰³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Cavit Erdem, *Osmanlı'da Türkçe Yazılmış Matbu Kırk Hadisler ve Din Eğitimi Açısından Önemi* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023).

Kaynakça | References | مصدر

- Akdağ, Mustafa. *Celali isyanları: 1550-1603*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1963.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri: III. Murat Devri Kanunnameleri III. Mehmed Devri Kanunnameleri*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Akhisârî, Ahmed b. Abdulkâdir el-Hanefî. *Mecâlisü'l-ebâr ve mesâlikü'l-ahbâr ve mehâ'iku'l-bida' ve makâmi'ü'l-eşrâr*. İstanbul: 2575.
- Akhisârî, Ahmed b. Abdulkâdir el-Hanefî. *Terceme-i Mecâlisü'l-ebâr ve mesâlikü'l-ahyâr*. İstanbul: 534143.
- Akhisârî, Ahmed b. Abdulkâdir el-Hanefî. *Tütün İçmek Haram mıdır?* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Ayni Ali Efendi, Müezzinzade Manisalı. *Kavânîn-i Âl-i Osmân der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân; Risâle-i Vazîfedorân ve merâtib-i benedgân-ı Âl-i Osmân; Düsturü'l-amel li-islâh'l-halel*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1979.
- Barkan, Ömer Lütfi. "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri". *Belleten* 136 (1970), 568-574.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı müellifleri: 1299-1915*. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadıızâdeliler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/100-102. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.
- Çelik, Ali. *Ahmed er-Rumi el-Akhisari ve Bidat Risalesi*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, 2000.
- Çetin, Büşra. "Siyasetname Muhtevasında Bir Sahih-i Buhârî Şerhi". *Osmanlı'da İlm-i Hadis*. Osmanlı'da ilimler dizisi; 5. İstanbul: İSAR Yayınları, 2020.
- El-Rouayheb, Khaled. *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*. New York: Cambridge University Press, 2015.
- Erdem, Cavit. *Osmanlı'da Türkçe Yazılmış Matbu Kırk Hadisler ve Din Eğitimi Açısından Önemi*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023.
- Erul, Bünyamin. "Kazan-Tataristan Kütüphanelerindeki Hadise Dair Elyazmaları Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/4 (2006), 107-125.
- Feyzullah Efendi, Seyyid. *Fetava-yı Feyziye*. İstanbul: Klasik, 2009.
- Gelibolulu, Mustafa Ali Efendi. *Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları*. İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1978.
- Gelibolulu, Mustafa Ali Efendi. *Nushatü's-selâtin=Siyaset sanatı*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Imber, Colin. *Şeriatın Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- İnalçık, Halil. "Adaletnameler". *Belgeler* 2/3-4 (1993), 49-145.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar/Düsturu'l-amel li-islâh'l-halel*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1982.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşf-el-zunun*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Mîzânü'l-hakk fi ihtiyârî'l-ehakk*. İstanbul: Dergâh

- Yayınları, 2016.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, ts.
- Koçi Bey. *Koçi Bey Risalesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985.
- Korkmazer, Gülsüm. “Kadıızâdeliler-Sivâsiler Çatışmasının Hadis Şerhlerindeki Tezahürleri (Bidâatü'l-Vâizîn ve Mecâlisü'l-Ebrâr)”. İstanbul, 2017.
- Korkut, Ebü'l-Hayr Şehzade Harimi Mehmed Korkut b. Bayezid. *İslam'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri = Hallu işkâli'l-efkâr fi hilli emvâli'l-küffâr*. İstanbul: İSAR [İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı], 2013.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyeye*. İstanbul: Klasik, 2016.
- Nâimâ, Mustafa. *Tarih-i Naima: (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsâti ahbârî'l-hafıkayn)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Ocak, Ahmet Yaşar. “XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: “Kadıızâdeliler Hareketi””. *Türk Kültürü Araştırmaları* 19 (1983 1979).
- Sheikh, Mustapha. *Ottoman Puritanism and its Discontents Ahmad al-Rumi al-Aqhisari and the Qadıızâdelis*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Trablusî, Ebü'l-Hasan Alaeddin Ali b. Halil et-. *Muînü'l-hükkâm fî mâ yeteradedu beyne'l-hasmeyn mine'l-ahkâm*. Dimaşk, 2018.
- Uluçay, Mustafa Çağatay. *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*. Manisa: Manisa Halkevi, 1944.
- Uluçay, Mustafa Çağatay. *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*. Manisa: C.H.P Manisa Halkevi, 1942.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi: II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973.
- Yücel, Yaşar. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâb-i müstetâb; Kitabu mesâlihi'l-müslimîn ve menâfiü'l-mü'minîn; Hurzü'l-mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Yücel, Yaşar. “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”. *Bellekten* 41/163 (1977), 495-506.
- Zilfi, Madeline. “Kadıızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhyâ Hareketleri”. *Türkiye Günlüğü* 58 (Aralık 1999), 65-79.
- 83 numaralı mühimme defteri (1036-1037/1626-1628) özet- transkripsiyon- indeks ve tıpkıbasım. thk. Hacı Osman Yıldırım vd. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001.
- 85 numaralı mühimme defteri (1040-1041(1042)/1630-1631(1632) özet-transkripsiyon-indeks. thk. Vahdettin Atik, Ali Mesut Birinci. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2002.